

Dr. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

COMENIUS ÉS A NYELVI NEVELÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE

(Az *Orbis Pictus* megjelenésének 300. évfordulójára)

A nemzetközi és a hazai Comenius-irodalom aránylag keveset foglalkozott ezzel a témakörrel [1]. A magyar szakirodalomban csak utalások formájában érintette egy-egy kutató a kérdést [2].

Comenius írásainak, tankönyveinek nyelvi adatait nyelvtörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti szempontból már többen felhasználták [3], de nem vizsgálták meg behatóbban Comenius nézeteit a nyelvről és gyakorlatát a nyelvi nevelés

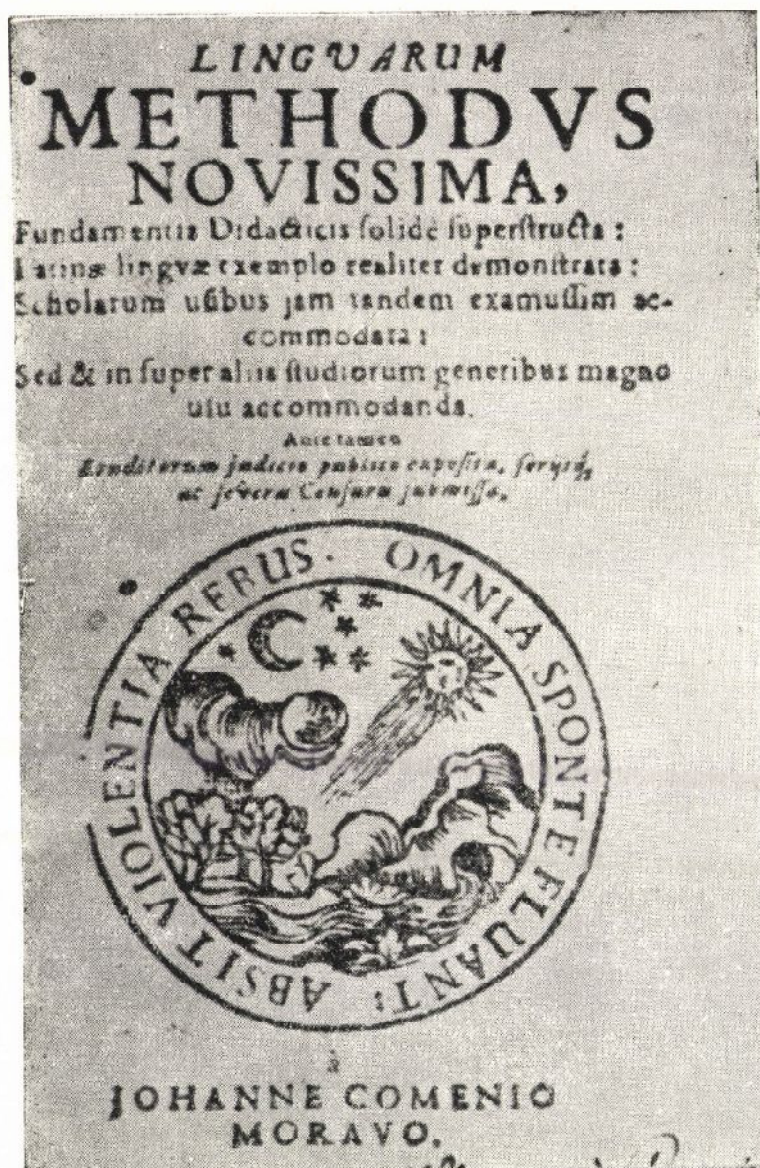
Comenius szobra
a sárospataki
Tudományos Gyűjtemények
Múzeumában
Készítette Vay Miklós, 1859.

problematikáját illetően. Pedig a Comenius műveiben található általános nyelvészeti vonatkozások, s a nyelvi nevelés, a nyelvművelés céljáról, módszeréről, eszközeiről vallott nézetek feltárása és elemzése nemcsak a tudománytörténet s a neveléstörténet szempontjából hálás feladat, hanem a mai nyelvi nevelés és nyelvművelő munka elméletének és gyakorlatának is sok szempontból adhatunk vele eligazítást, felhasználható példát.

Comenius nyelvszemlélete és pedagógiai vetülete

Comenius nem foglalkozott összefoglaló jelleggel szorosabb értelemben vett általános nyelvészeti kérdésekkel, de ismerjük értékes megjegyzéseit a nyelvről, a nyelv fogalmáról, mivoltáról, a nyelv és a társadalom kapcsolatáról, a nyelv funkcióiról, a nyelv és a gondolkodás összefüggéséről, a nyelv változékonyságáról. *Panegersia* (Világébresztője) és *Pampaedia* (Mindenek nevelése) című műveiben is érinti ezeket a kérdéseket. A *Via lucis*-ban s a *Panglottia* (Mindenek nyelve) c. munkájában a világnyelvről is elmélkedik. Különösen értékesek azok a megjegyzések, általános nyelvészeti vonatkozásban is, amelyek egy-

részt *Analitikus didaktika* (Didaktika Analytická, v Praze, 1946.) és *Triertium catholicum* (v Praze, 1920.) című munkáiban, másrészt *Methodus Linguarum Novissima* (A nyelvek legújabb módszere) számunkra oly fontos művében található. Nemcsak a nyelv fogalmáról és céljáról,

a nyelvek különféleségéről értekezik benne, hanem általában nyelvfilozófiájáról és nyelvszemléletéről vallott nézeteit foglalja össze. Bár a nyelv eredetét illetően idealista szemléletet követ (ősnyelv a héber, Ádám nyelve), de a nyelv céljáról, társadalmi szerepéről kora tudományának színvonalán haladó nézeteket vall, különösen azzal a felfogással, hogy *a nyelv az ember műve, a nyelv is változik s van a nyelvnek társadalmi és egyéni oldala is*. Az összehasonlító nyelvészet számára is

találunk e művében néhány fontos megjegyzést. Az európai nyelvek összehasonlításáról írt soraiban értékes megfigyelése található a magyar és a finn nyelv egy közös sajátságáról. [5]. (*Sunt sane Linguae, quae voculas ejusmodi, non praeponunt, sed postponunt: ut Hungarica et Finnica...*) [6]. S azzal, hogy a nyelv és a beszélszervek kapcsolatáról értekezvén sok fiziológiai vonatkozást is érintett, a hangtani kutatások történetében is hely illeti meg Comenius e művét is.

A nyelv társadalmi funkciója és az ebből eredő pedagógiai követelmények

Comenius szerint a nyelv *a szellem mozgékony tolmácsa, a gondolkozási készség fejlesztője, a gondolat és érzelmközlés eszköze*. Különösen fontos kiemelnünk azt, hogy Comenius tudatosan bővítette ki és helyezte előtérbe a nyelv *társadalmi funkcióját*, mondván, hogy a nyelv *»ember s ember közötti tolmácsa annak, amit fel kell fognunk, vagy el kell végeznünk, (vagy amit már felfogtunk és elvégeztünk)«*. [7].

Patoki bemutatkozó beszédében (*De cultura ingeniorum — A szellemi tehetségek kiműveléséről*) is azt vallja, hogy a nyelv *»mindenkinek mindenkire való tolmácsa... , több embert a tervek és munkák szövetségébe egyesít«*. [8].

Ennek a nyelvszemléletnek megfelelően Comenius a nyelvi nevelés, illetőleg a nyelvművelés célját kora általános művelődési igényével összhangban így szabja meg: mivel a nyelvet a tárgyi ismeretek, a reális műveltség megszerzésének és az ismeretközlés egyik legfontosabb eszközének tekintjük, ezért a nyelvet *nem mint a műveltség kiegészítő részét* kell tanítanunk és művelnünk, hanem az új célnak megfelelően, újszerű módszerek és eszközök felhasználásával azt kell elérnünk, hogy *»a nyelv a reális műveltség szállítója és különböző dolgok ismeretének legbizalmasabb becsepegtetője legyen«*. [9]. El kell tehát vetnünk a nyelvi képzés, a nyelvi nevelés öncélúságát, s még a latin nyelv tanításában sem nyelvet tanítunk a nyelvért, illetőleg a klasszikus auktorokért, hanem a latin nyelv is eszköz és nem cél. Eszköz mint *»a nemzetek közös Mercuriusa«* a művelődési anyag megszerzésére, közvetítésére, s mint a tudomány nemzetközi nyelve, eszköz a tudomány eredményeinek kicserélésére is.

A nyelvi nevelés társadalmi célja tehát az is, hogy *»kapcsolatunk az emberekkel értelmes, vonzó és kellemes legyen«*.

A nyelv és a gondolkodás kapcsolata — pedagógiai következtetések

Comenius a *Triertium catholicum* c. művében (2. c. 23) azt tanítja, hogy *»sermo est cogitationum a mente ad mentem fluentium imago, certis expressa figuris; sive fuerit prolatu ore, ut se per aures insipuet alterius animo; sive literis pictus visilibiter, ut imagines intrent per oculos«*. Több helyt arról is szól, hogy a nyelv a gondolatoknak is formát ad s így az emberek nyelv nélkül gondolkodni is képtelenek

lennének, mert a gondolkodás csak a nyelv segítségével folyhat le, mehet végbe.

Comenius modern nézete a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról pedagógiai vetületében a nyelvi nevelésnek is modern, haladó tartalmat és formákat adott. Comenius helyesen látván a nyelv és a gondolkodás összefüggését, helyesen mutatott rá arra is, hogy a nyelvi nevelésben és nyelvművelésben a gondolkodásra nevelés igénye is benne foglaltatik, s ezért a nyelvi nevelésnek egyik fontos feladata a helyes gondolkodási készség és a helyes nyelvhasználat fejlesztése. A helyes nyelvhasználat ugyanis fejleszti a gondolkodási készséget is, hiszen a nyelv a gondolkodás formáját és bizonyos értelemben a gondolkodás módját is meghatározza. A nyelv és a gondolkodás segítik egymás fejlődését. Ezért követeli Comenius, hogy tanítsuk meg tanulóinkat arra is, hogy *»bármit látnak, hallanak, tapintanak, ízlelnek, fejezzék ki beszédben is, hogy a nyelv az értelemmel párhuzamosan fejlődnek és csiszolódnak«*. [11].

Hirdeti a fogalom és a név (a szó) egységét. A fogalmak kialakításával kapcsolatban is a nyelv és a gondolkodás összefüggésére mutatott rá. A szó az anyagi, nyelvi burok, csak »héj«, csak »köntös«, lényeges a dolog, a tárgy (a róla kialakult, elvonatkoztatott fogalom), s valójában a kettő funkcionális kapcsolata biztosítja a jelentést. Éppen ezért a skolasztika öncélú szótanulását, verbalizmusát, tartalmatlan, formalista, mechanikus grammatizáló nyelvtanítását el kell vetnünk, hiszen a skolasztikus, verbalista nyelvi nevelés árnyékában a tanulók képzettsége »szójegyzésben« merül ki, utánozni tudják a műszavakat, de nem képesek azokat helyesen alkalmazni. *»Az ifjúság helyes nevelése nem abban áll — állapítja meg Comenius —, hogy szavak, frázisok, vélekedések és vélemények szerzőkből összeszedett halmazát gyömszőljük bele az emberbe, hanem, hogy feltárjuk a dolgok értelmét.«* [12]. Helytelen az iskola nyelvi nevelése, ha a szellemet nem táplálják a dolgok velejével, csak a szavak héjával, s helyes a nyelvi nevelés akkor, ha *a nyelvi és tárgyi ismeretszerzés együtt folyik*. Comenius újszerű és modern nyelvi nevelésénck lényege abban a felismerésben és pedagógiai követelményben rejlik: *»ut intellectus et lingua parallele decurrant semper«*.

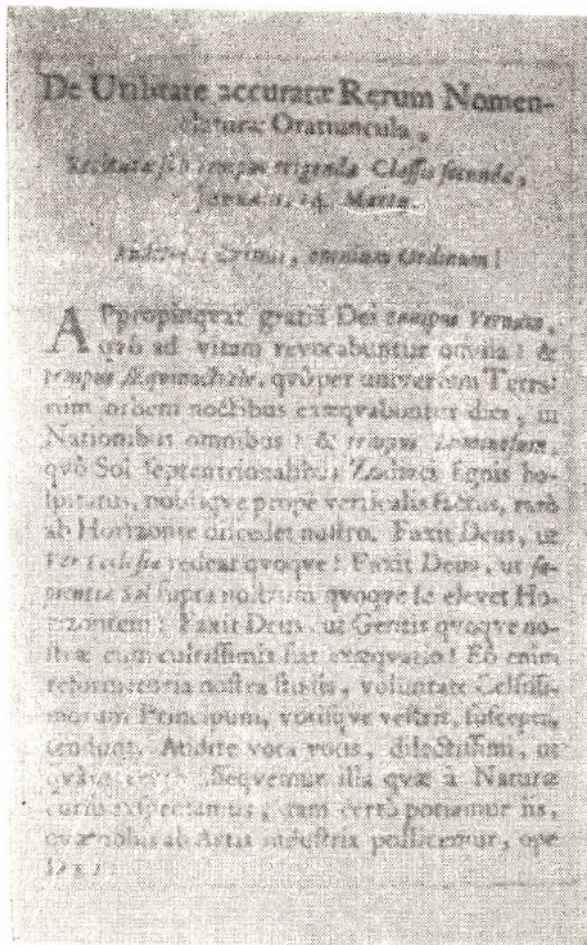
A *Magna Didactica* (Nagy Oktatástan) fejezeteiben található nyelvi nevelési szempontok és követelmények is ebből a helyes nézetből születtek meg: Első helyen a dolgokat, az értelem és egyben a beszéd tárgyát kell tanítanunk. A tanításában az volt a visszás eljárás, hogy az iskolák a tények, tárgyak, dolgok előtt tanították a nyelvet, a beszédet, s ezzel néhány esztendeig a retorikai beszédgyakorlatoknál tartották vissza az értelmet [13], vagy a nyelvtan tanítását erőszakolván csak, az ismereteket is közlő szövegeket csak azért olvastatták, hogy bemutassák rajtuk a grammatikai szabályokat.

A szótárak, szójegyzékek kritikátlan szajkózása is divott, s a szótanuláshoz nem kapcsolódott tárgyi szemlélet, helyes fogalomkialakítás és általánosítás, a szavakat nem tanulták együtt a tárgyakkal, illetőleg azok jelentésével.

»De utilitate accuratae rerum nomenclaturae« (A dolgok pontos megnevezésének hasznáról) című elmékedésében követelményként jelöli meg, hogy a dolgok és nyelvek struktúráját kell kifejeznie. A nyelv egyik összetevője a szókészlet, az emberi nyelv tehát szavakból áll, a szavak a dolgok nevei. A nyelv feladata »rerum notificatio« (Trierium catholicum). Helytelen eljárás tehát nevelésünkben, ha »a dolgokat igyekszünk a szóhoz, s nem azokat a dolgokhoz alkalmazni, azaz a dolgok valóságát egy hamis vagy esztelen elnevezéshez csűrjük-csavarjuk« [14]. Előbb kell az észet művelni, a gondolkodást fejleszteni, mert »sapere mentis est, tanquam fontis, unde actionum et sermonum rivi manant: limpidi, si fons limpidus, turbidi, si turbidus« [15]. A nyelvi nevelésnek tehát közvetlen feladata az »ész formálása« is, mert »a szavak az előre látott dolgot készséggel követik«, s a nyelv helyesen formálja szavakba, kifejezésekbe azt, amit az ész, a gondolkodás is helyesen megértett, s fordítva is áll a tétel, amit Babits oly szemléletesen így fogalmazott meg: minden rossz mondat egy törött ablak, amelyen át egy rossz gondolatra látni.

Patakon elmondott *Búcsúbeszédében* nyelvi nevelésének egyik fontos eredményeként számolta el azt, hogy szavakat és dolgokat adott párhuzamosan, s a gondolkodás fejlesztésére éppen úgy gondja volt, mint a nyelv művelésére: »beszélni s a dolgokat megérteni, a dolgokat megérteni s azokról beszélni tanítottunk, mert embereket s nem kajdácsokat akartunk képezni«. [16].

A gondolkodás és a nyelv kapcsolatának helyes értelmezéséből kiindulva, Comenius tankönyveinek gyakorlatait is úgy állította össze, hogy a tanítónak módjában legyen a nyelvi jelenségeknek a gondolkodással való kapcsolatát is megmutatni. A szavakat is éppen azért helyezi el összefüggő mondatokba, hogy a szavak fogalmi körét és tartalmát s egymáshoz való viszonyát megvilágítsa. Comenius helyesen mondja, hogy »a külön maradt szók«, mindegyik önmagában »csak méz nélküli homok«, sem az értelemben nem tapadnak össze, sem az emlékezetbe

A januális osztály megnyitásakor Patakon mondott beszéde.

nem vésődnek bele, »összeköttetésbe hozva pedig csakhamar magukról bizonyos fényt szórnak«. Comenius példát is hoz fel: ez a négy szó: lélek, létel, dolog, rend külön-külön is hordoznak értelmet, jelentést, de összekötve: Rend a dolog lelke — mondatban a szavak valóban »teljes fényt szórnak« magukról, illetőleg a mondatokba foglalt szavak egyszersmind a dolgok felépítését is kifejezik. [17].

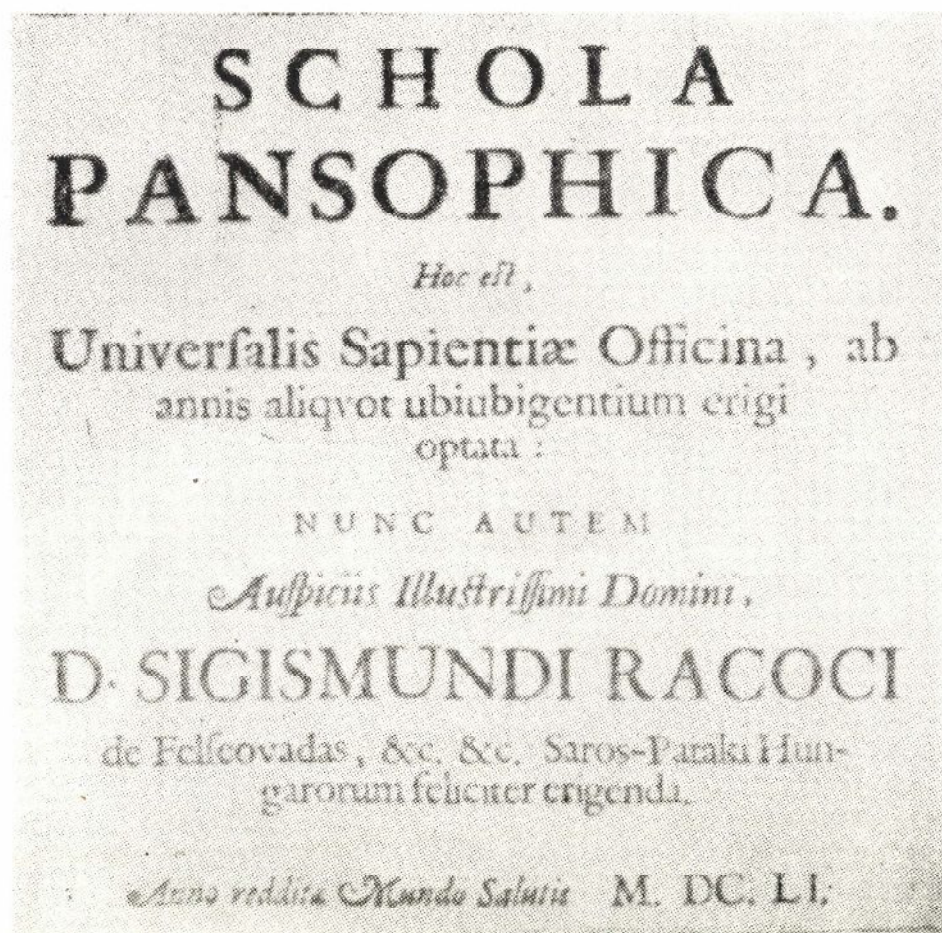
Nagy Oktatástanának X. fejezetében a nyelvi nevelés gyakorlati munkásainak ezt tanácsolja: »Arra kell törekednünk, hogy az iskolában a nyelv kifejező képessége finomodjék.« Ezért számúzni kell az iskolából a verbális magolást, s sok diktálást, az üres szócséplést, s a nyelv kifejező funkciójának fejlesztése érdekében új módokat és eszközöket használjunk fel a nyelvi nevelésben, így a dramatizáló módszert, az iskolai vitát (önálló vélemények szabad előadásában s nem üres szócséplés formájában!), a gyakorlatok nyilvános kijavítását, bírálatát, analitikus és szintetikus gyakorlatok beiktatását (a tanuló konstruál, új formákat alkot, analizál, kiegészít, átalakít, tehát az értelem- és stílusgyakorlatok aktív részvevője), a szemléltetés, a lustratio gyakori alkalmazását (suaviter et potenter, hogy a tárgyak bemutatásával is szemléltesse, illetve kialakítsa a helyes képzetet és fogalmat), a szóértelmezések beiktatását (a tanuló fejtse ki, írja le a szó fogalmi (jelentésbeli) tartalmát), a szókincsfejlesztő gyakorlatok tartását. (A világ, a dolgok, a jelenségek új és új elemeinek ismerete, új fogalmak, új szavak ismeretét is jelenti, ezért a formális jellegű nyelvtanulás, szótanulás, tartalomtól elszakított oktatás helyett a tudományok eredményeit, az ismereteket, a mesterségek tárgyait is tanítjuk, s így együtt bővül »a tárgyi világra vonatkozó ismeretünk és szókincsünk«.) Ő maga is sok új szót alkot, vagy ritkán használt szavakat elevenít fel (pl. *proma conda* = éléstár, *aucupium*, *daduchi* stb.). Új fogalmak, új tárgyak, új jelenségek százait kellett latin nyelven közvetítenie, ezért ontja a ritkán használt latin szavakat. A szükségszerűség diktálta tempóval bővült latin szókészlete. Sokan a klasszikus latin felhígítását látták e tettében, s még az 1700-as években is elmarasztalják Comenius »latinságát«. Tankönyveinek latin nyelvét úgy tekintették, mint ami telve van barbarizmusokkal, s nem a tiszta latinság forrása: »Infelix etiam, quantum ego quidem video, est Comenii Januae in Scholis nostris introductae institutio, . . . hic liber manifestis ubique barbarismis largiter abundet, ego nec causam, nec rationem video, quare ex hoc lutulento fonte purioris Latii Sermo derivari debeat.« [19].

Comenius a panasz és a vád hangján beszél kora nyelvkönyveiről, mert ezek a könyvek nem alkalmasak a gondolkodás és a nyelv fejlesztésére, illetőleg a nyelv kifejező funkciójának, képességének művelésére: »Alig egy-két nyelvkönyv ad utasításokat arra nézve, hogy kell a beszédet megszerkeszteni, csupán elemezni, egy frázisgyűjtemény sem mutatja meg a kifejezésnek, művészi megszerkesztésének és változatosságának módját, hanem csak a kifejezések zavart egyvelegét vetik oda.« [18].

Majd később látni fogjuk, hogy Comenius hogyan valósítja meg a gyakorlatban, tankönyveiben eddig ismertetett elgondolásait.

**A gondolat, a beszéd (a nyelv) és a cselekvés
hármassága**

Comenius panszofikus rendszerében elgondolt iskola mindenkit (omnes), mindenre (ad omnia), minden módon (omnino) meg kíván tanítani. *Illustris Patakinæ Scholæ Idea* és *Schola Pansophica* c. terveze-
teiben tárja fel Comenius »az egyetemes bölcsesség« iskolájának cél-

Comenius *Schola Pansophica*-jának címlapja. Sárospatak 1651.

kitűzéseit. Ebben az iskolában ki kell csiszolni az elme tükrét a bölcsességre, idomítani kell a kezet a művészi és alkotó tevékenységre, képezni, nevelni kell a nyelvet az ékesen folyó beszédre. Egy másik írásában is azt írja: »Arra fogjuk tanítani Latium valamennyi polgárát, hogy mindent bölcsen gondoljanak el, beszéljenek és cselekedjenek.« [20].

A gondolat, a beszéd és a cselekvés hármasságában (a verbalizmus és skolasztika elleni koncepciójában) világítja meg Comenius az erudíció, a képzettség, illetőleg a műveltség eredőit, kritériumait. A műveltség az egyén szempontjából képesség a helyes gondolkodásra,

a világos, kifejező, kulturált beszédre (nyelvre), az alkotó tevékenységre, a cselekvésbeli ügyességre. Ebből következik a nevelés elé szabott újszerű feladat: »hathatósan előmozdítani az ismeretszerzésben a helyes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet, s a gondolatok közlésében való ékesszólást«. [21].

E hármas egységben a nyelvi nevelés is új tartalmat kap Comenius pedagógiai rendszerében. A művelt, a tanult, a képzett embernek olyan nyelvi nevelés az előfeltétele, ami lehetővé teszi, hogy az ember alkalmas legyen »sokat kigondolni«, »mindenbe élesen behatolni«, »dolog és dolog között tudjon különbséget tenni«, tudja »a jót kiválasztani és követni, a rosszat mindenütt megvetni, kerülni«, s képes legyen »szépen és gondolatokban gazdagon beszélni«. [22].

Egyik írásában [De educatione et scholis methodo naturali emendandis cogitationes novissimae (Scholarum Reformatore Pansophicus, Praha, 1956.)] tömören így jelöli meg a művelt ember képzésének célját s a művelt embert jellemző tulajdonságokat: I. *sapere* (omnia verissime nosse), II. *agere* (omnia bona recte agere posse), III. *loqui* (necessariaque cum proximis communicare).

Az embert éppen értelme, keze és nyelve emeli ki az állatvilágból és segítségükkel képes megszerezni a tudást, a műveltséget és éppen azért művelődünk, hogy mindent megismerjünk, mindent jól, helyesen cselekedjünk és beszéljünk, azaz gondolatainkat és érzelmeinket másokkal is közöljük.

Comenius a gondolkodás, a cselekvés, a munka és a nyelv hármas egységét, szoros kapcsolatát tartotta szem előtt pedagógiai elveinek elemzése, értelmezése során is.

Így a nyelv tökéletesítése nem öncél, nem a nyelvért történik. A nyelvi kultúra fejlesztése az *egyén* szempontjából is fontos iskolai feladat. A nyelv is csak úgy tudja betölteni funkcióját, ha folyton csiszoljuk, műveljük. A művelt embert nyelvi öntudata, formált, csiszolt, fejlett beszédkultúrája is jellemzi. Comenius ezt a kérdést is sokszor feltette: Meg akarod ismerni a művelt embert? Figyelj beszédére (nyelvére) is, mert a művelt ember ismertetője »az ész- és nyelvbéli ékesség« is. »Miért ne ragadna el és gyönyörködtetne bennünket az, ami által még inkább emberek vagyunk; a gondolkodás és a nyelv ékessége?« [23]. Az atriális osztály felállítása alkalmával tartott beszédében kora formalista retorikai oktatásával szemben a retorikát is a nyelvi nevelés fontos eszközének tekinti. A »beszéd ékességének mesterségét« azért kell ismernünk, hogy »kiművelt nyelven tudjunk beszélni«, hogy »az ember a nyelv dolgában is minden oldalról kicirkalmazott, finom, sőt kellemes legyen«. [24].

Ésszerű és bölcs elv: a *beszédet beszélve* kell tanítanunk. Így a retorikai képzésnek is célja a nyelvi nevelés keretében elsősorban az, hogy az embert alkalmassá tegye az életre, a műveltség megszerzésére, illetőleg, hogy a műveltség, bölcsesség »fényét« képes legyen szétömlesztetni embertársai között is.

A korabeli logika, dialektika és retorika formalista és verbalista tanítási módszerét el kell vetnünk: »a logikának és a szónoklattannak

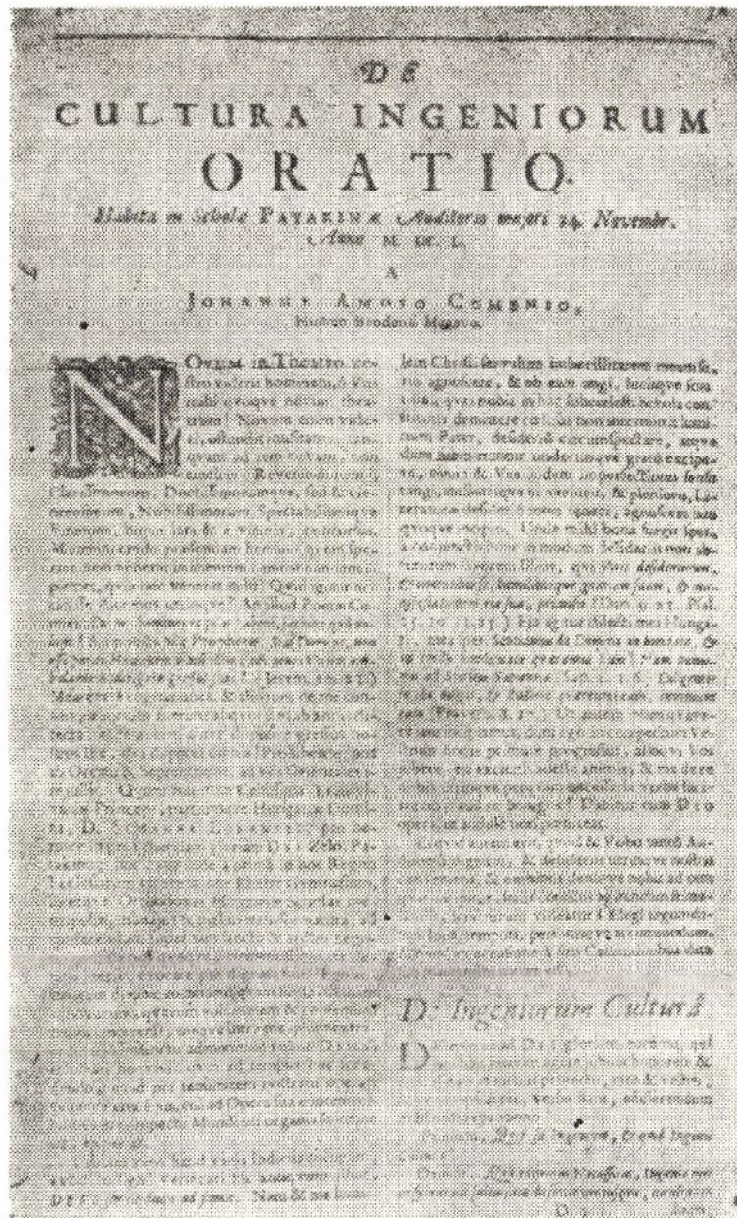
közelebbről kell az életet érintenie, mivel értelmünkre és beszédünkre minden pillanatban szükségünk van, és ezek tartják össze az emberi dolgokat«. [25].

Comenius az atrialis vagy retorikai osztály számára szerkesztett tankönyve bevezetőjében alapvető nyelvi nevelői szemléletének megfelelően a retorikai oktatást is nyelv művelő feladatnak jelölte meg. Az ész- és nyelbeli helyesség és ékesség példáit, az »ékes nyelvnek és irány-
nak« fogásait, a helyes és szép nyelvi megnyilatkozások formáit is oktatta, illetőleg gyakoroltatta híres retorikai tankönyvében (*Eruditio-
nis Scholasticae Pars III. Atrium, Rerum et Linguarum Ornamenta
exhibens.* Patak, 1652.)

Az anyanyelv jelentősége és szerepe

Comenius több munkájában emelte ki az anyanyelv nagy jelentőségét. Az anyanyelv felkarolása és művelése Comeniusnál is egyrészt az ébredező nemzeti öntudat megnyilvánulása, másrészt a nép műveltségbeli elmaradását megszüntetni kívánó törekvés pedagógiai vetülete. Találkozott törekvéseiben a polgári igény, a demokratikus gondolat és a nemzeti célkitűzés pedagógiai szolgálata. Comeniusnál is az anyanyelvi népoktatás sürgetése, az anyanyelv hathatósabb művelésének hirdetése, a formalista klasszikus nyelvoktatás háttérbe szorításának kezdeményezése egyúttal a skolasztikus világnézet, az egyház művelődési monopóliuma és a latin nyelv egyeduralma elleni harc támogatását is jelentette. Az anyanyelv fejlesztése ui. jelenti a nemzeti kultúra, a nemzeti gondolkodásformák fejlődését is. Ha egy nemzet elhanyagolja anyanyelve ápolását, elmarad a kulturális fejlődésben is. A művelt ember ui. nemcsak a nyelvet, hanem a nyelv útján terjesztett ismereteket, műveltséget is gondjába fogadja, ha a nyelvfejlesztést is *nemzeti* feladatnak tekinti. De nem tartja Comenius jogosnak azt a nyelvfejlesztési programot, amelyik elcsúszik a *nyelvterjesztés* vágányára, s a más nemzetek nyelvének lenézésére tanít, illetőleg azok kiiktatására törekszik. Comenius magyarországi működése szervesen illeszkedik bele a magyar puritánus mozgalmakba éppen a nyelvkérdésben, az anyanyelv, a nemzeti nyelv közkinccsé tevésének, a nemzeti nyelvű népiskolák felállításának, az anyanyelvű világi tudományok megteremtésének programjában. [26].

A nemzet fogalmának egyik fontos jegye — hirdeti Comenius a *Gentis Felicitas*-ban — a nyelv is: »a nemzet azon emberek közössége, akik... egy nyelven beszélnek«. [27]. Igen fontos felismerés ez. A politikai helyzet (népének üldözése, a cseh nemzeti kultúra elleni harc) is érlelte Comeniusban ezt a felismerést. Megértette, hogy az anyanyelv művelésének politikai súlya is van. »A *haldokló anya végrendelete*« című, s a cseh testvérekhez intézett cseh nyelvű szózatában emelt hangon buzdít az anyanyelv megbecsülésére, ápolására: »Rád hagyom, ó, haza, Rád és fiaidra annak a gondját, hogy szeretett és édes anyanyelvünket ápoljátok, nemesítsétek.« [28]. Bacon-nal is azért száll vitába, mert szerinte nem az *antik nyelvek* fejlesztését kell újra szor-

Comenius *De cultura ingeniorum oratio* c. sárospataki székfoglalójának első lapja. Sárospatak 1650.

galmazni, hanem a nemzeti nyelvek ápolását, fejlesztését kell elősegítenünk, annál is inkább, mert a nyelvfejlődésről valójában csak a »friss« nemzeti nyelvekkel kapcsolatban beszélhetünk.

Bár szükségből latin nyelven írja meg műveinek javarészét, s kidolgozta részletesen a latin iskolának tantervét, mégis soha meg nem feledkezett az anyanyelv jelentőségének hangsúlyozásáról. Iskolarendszerében nagy szerepet szánt az anyanyelven oktató *anyai* (6 éves korig) és az *anyanyelvi* (6–12 éves korig) iskoláknak. De a latin iskolából sem számúzi az anyanyelvet, mondván: »Először jöjjön a dolgok *anyanyelvi* elemzése, azután a latin.« Patakon írt politikai röpiratában, a *Gentis Felicitas*-ban is az anyanyelvi oktatás mellett tör lándzsát: »Ha anya-

nyelven tanulják meg ifjaink a tudományokat, akkor művelt lesz eszünk, kezünk és nyelvünk.« Az sem véletlen, hogy éppen a magyarországi latin iskolák eredménytelenségére is felhívja magyar kortársai figyelmét: »De hát mit tanulnak a latin iskolákban, mutatja az a nagy tudatlanság, amely valamennyi szabad tudományban (a nyelvtan és a logika foszlányain kívül), továbbá a történelemben, bölcséletben, orvostudományban stb. általánosan mutatkozik.« [29].

A latin tanítási nyelv egyeduralma elleni küzdelem úttörő harcosai között hazai viszonylatban Comeniust is számon kell tartanunk. Bár *Nagy Mártonfalvi György* Debrecenben 1681-ben megjelent könyvében [30] *Köleséri Sámuel* versezete nem említi Comenius nevét, valójában a sort az ő nevével kell teljesebbé tenni, mert így hiányos:

»Sok szép tudós elmét szült ez a' Saeculum
A' Magyar nemzetben nincs semmi dubium.
Ilyenek valának: Medgyesi, Tolnai...
Hasonló volt János Apáczai,
Kik élő nyelvekkel, s elmés írásokkal
A Magyar hazát ékesíték, fontal
A' **Barbariestől** tisztíták haszonnal...«

Comenius elődeinek és kortársainak hasonló szellemű törekvéseit erősítette fel az anyanyelv művelését célzó programjában, s annak pedagógiai következményeiről vallott nézeteiben. A XVI. században *Agricola* már kiemelte az anyanyelv fontosságát, [31] *Vives* tudatosan követeli a nyelv művelését (De disciplinis. 1531.) [32] már a gyermeknevelés kezdeti időszakában is, sőt követeli azt is, hogy a latin iskolák a latin szavak értelmezését az anyanyelv segítségével végezzék. *Ratichius* is az anyanyelvű tanítási nyelv mellett tör lándzsát stb.

A hazai elődök és kortársak (Mikolai Hegedűs, Pathai, Apáczai, Medgyesi, Tolnai Dali stb.) kezdeményezéseit is erősítette Comenius elméleti munkássága és gyakorlata az anyanyelvi oktatás ügyét illetően. Comenius barátja és hű segítője, *Tolnai* e téren is jeget tört, s éppen a pataki iskolában »a Magyar nótákon levő *Soltároknak éneklésére*« szoktatván tanítványait. [33].

Comenius már pataki beköszöntő beszédében rámutatott arra, hogy csak akkor emelkedik a magyar nép is a művelt nemzetek sorába, ha betöltjük az országot »jó és bölcs, nemcsak latin, hanem *hazai nyelvű* könyvekkel is«. [34].

Akkor, amikor már a falusi iskolákban is a tanulókat a latin nyelv tanulására szorították, a latin nyelvet általános tanítási nyelvvé erőszakolták, s ezzel bezárták az ajtót a széles néprétegek számára a magasabb művelődési lehetőségek előtt, volt bátorsága Comeniusnak éppen az anyanyelvi oktatás didaktikai vonatkozásairól is elmondani a véleményét: [35]

»A mi általános módszerünk nem csupán a latin nyelvre... vonatkozik, hanem utat nyit arra, hogy minden nemzet ezzel arányosan művelje a saját anyanyelvét is.« [36].

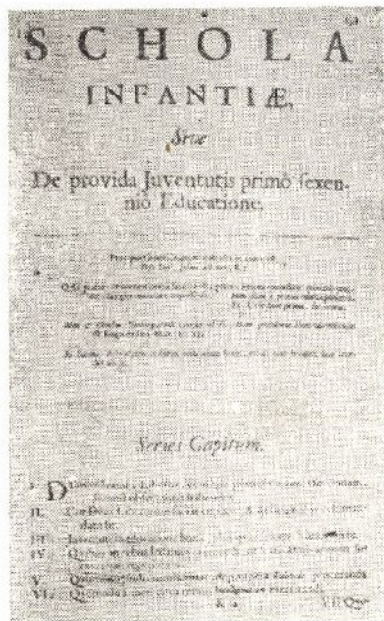
A *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain arra kéri a tudomány

embereit is, hogy ne vessék meg anyanyelvüket, s ne tartsák magukhoz méltatlannak az anyanyelv művelését. Magyar viszonylatban *Apáczai, Mikolai Hegedűs* (Biblia Tanúi, 1665.), *Medgyesi Pál* (Bünön buskodó Lélek, 1660.), *Haller János* (Pays... 1682.), *Misztótfalusi Kiss* hasonló szellemben korholtak, harcoltak és buzdítottak a magyar nyelv, a magyar nyelvű tudomány fejlesztése érdekében, erőt merítve Comenius meghirdetett eszméiből és gyakorlatából is.

Éppen az anyanyelvi oktatás, az anyanyelv művelése szempontjából igen fontosak pl. az ilyen comeniusi megnyilatkozások: »A gyermeket idegen nyelvre tanítani akarni az *anyanyelv ismerete előtt* annyi, mint őt lovagolni tanítani, mielőtt járnai tudna.« [37]. Helytelen, ha a gyermekkel olyan tanító foglalkozik, »aki nem ismeri a gyermek anyanyelvét«. [38]. A latin iskolák oktatásában sem szabad mellőznünk az anyanyelvet, s ha a latint az anyanyelvvel kapcsoljuk össze, »*mindig az anyanyelvi kifejezések álljanak elől*«. [39]. Ezt az elvét következétesen végre is hajtja pataki tankönyve (a Vestibulum) gyakorlatában. A könyv elé írt előszóban, illetve utasításban követelményként írja elő, hogy »először jöjjen a dolgok anyanyelvi elnevezése, azután a latin«. [40].

Iskolarendszerében az anyanyelvi oktatás fontos helyet és szerepet kapott. Hat éves korig az *anyai iskola*, tizenkét éves korig az *anyanyelvi iskola* oktatásában erősödik a gyermek nyelvi kultúrája és nyelvi öntudata. Miért szán oly hosszú időt Comenius erre? Felelete: »Az anyanyelv, minthogy az értelem előtt lassacskán feltáruló tárgyakhoz kapcsolódik, szükségképpen több évet vesz igénybe, mintegy nyolcat-tíz, ti. az egész kisgyermekkor és a gyermekkor...«

Pedagógiai rendszerének alapja e két iskola, s éppen a nyelvi nevelés alapfokozatán tartja szükségesnek Comenius is az *anyanyelvi nevelést és oktatást* mindkét nembeli gyerekek számára. »*Informatorium školy Matěřské*« [41] című írásában találjuk az

anyaiskola nevelésével kapcsolatos nézeteit és hasznos gyakorlati tanácsait. Az elemi ismeretek megszerzésére vonatkozólag a gondolkodás, a kéz és a nyelv hármas egységének megfelelően fejti ki, melyek azok az ismeretek, amelyeket a gyerekek ezen a fokon *megismernek, megcselekednek*, s végül leírja, milyen módon kell a gyereket *beszélni* tanítani. Számunkra itt most ez utóbbi kifejtése lényeges. Comenius már az alapfokon is rendszeres és tervszerű nyelvi nevelést kíván. Ezen a fokon is a nyelvet, a beszédet a nyelvtan, a retorika és a poétika formálja, csiszolja, finomítja. Cél, hogy a gyerekek anyanyelvén érthetően, világosan tudja magát kifejezni: »a gyermek helyesen ejtse ki anyanyelvét, azaz a hangokat, szótagokat, szavakat tagoltan ejtse« [42].

A helyes beszédre nevelés kérdését is felveti, s könyve egyik fejezetében (Hogyan kell a gyerekeket a helyes és értelmes beszédben gyakorolni?) különösen kiemelte a tiszta kiejtés fontosságát és a selypítés, a beszédhibák kijavításának módját megfelelő gyakorlatok útján. Azt is megemlíti, hogy a szülő nem cselekszik helyesen, ha »szeretetből elnézi, hogy a gyereke az r-et ne pontosan és tisztán ejtse, hanem helyette l-et mondjon«. [43].

Az anyaiskola fokán a retorikai ismeretek (»a retorika kezdő lépései«) adása arra szorítkozik, hogy a gyerek tudja utánozni »a köznapi beszéd átvitt értelmű képes kifejezéseit«, sajátítsa el a taglejtés és hanghordozás elemeit. Lényeges itt az a felismerése, hogy mivel a beszéd dallamának külön funkciója van, a gyerek már ebben a korban ismergesse a dallamformákat funkciójával együtt. A mai óvoda (hiszen ennek felelne meg az anyaiskola) nyelvi nevelése számára is követendő szempontokat találunk Comenius gyakorlatának nem egy fontos elemében.

Az *anyanyelvi iskola* (a népiskola) elé a nyelvi nevelés területén a következő feladatokat tűzi: legyenek anyanyelven írt tankönyvek a tanulók kezében, tanuljanak meg anyanyelvükön minden írott és nyomtatott írást folyékonyan olvasni. Tanuljanak meg helyesen, gyorsan és szépen írni. Tudjanak jól fogalmazni. Az anyanyelv nyelvtani szabályait is ismerniük kell, de a grammatikát nem elvontan, nem csupán szabályaiban kell oktatnunk, hanem egyszerűen és sok gyakorlással. Ezen a fokon a terminológia teljesen anyanyelvű legyen, s mindent közérthetően, azaz a gyermek szókincsének megfelelően kell kifejezni. Az anyanyelv alkalmas az ismeretek közlésére, s nincs igazuk azoknak, akik csak a latin nyelvet tartják alkalmasnak az ismeretek közlésére, s ezen a fokon is a tanítási nyelv szerepének betöltésére. A latin tanítási nyelv egyeduralmának megtörésében Comenius is jelentős szerepet vállalt, s értékes az a megnyilatkozása is, amelyben az anyanyelvű tanítási nyelv védelmére kel: »Nem a nyelvben, hanem az emberekben van a hiba, ha valamely nyelvet homályosnak, hiányosnak, tökéletlennek találunk ahhoz, hogy a szükséges dolgot kifejezzük vele.« [44].

Hazai viszonylatban *Medgyesi Pál*, *Haller János*, *Apáczai Csere, Bessenyei György* hasonló módon tettek hitet az anyanyelv mellett a latin tanítási nyelv rovására, mondván, »olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet... írni, okoskodni...« [45], pedig a magyar nyelven is lehet a dolgoknak nevet adni, »lehet rajta írni, beszélni« (Bessenyei), lehet magyarul is irodalmat, tudományt művelni, lehet vele tanítani, oktatni, csak éljünk vele, csak műveljük, fejlesszük!

A nyelvi nevelés (oktatás) a latin iskolákban

Comenius panszofikus törekvéseit legerőteljesebben a latin iskolában érvényesítette. Ez az iskola Patakon a valóságban is működött, hiszen a panszofikus iskola alapjait Patakon rakta le. A nyelvi nevelés eddig vázolt modern elveit ebben is következetesen érvényre juttatta. Az ő latin iskolájában a latin nyelv megtanulása *nem cél, csak*

eszköz. A dialektikát és a retorikát a *reális ismeretek* után helyezte. Maga így vall erről: »Akik a szokás törvényét követik, azok előtt fel tűnő lehet, hogy a dialektikát és retorikát a reális ismereteknek annyira utána helyezzük. De így helyes ez . . . , mert hiszen meggyőzően kimutattam, hogy a dolgokat azok módja előtt, az anyagot a forma előtt kell tanítani . . . előbb tanuljuk meg a dolgokat megismerni, mint azokról alaposan ítélni és ékesen beszélni.« [46].

A korabeli latin iskolák elhanyagolták a tárgyi ismeretek nyújtását, s a tanulókat szavak tanulásával gyötörték. Előre helyezték a nyelvtan, a szótár ismertetését. Comenius rendszerében előre került a tárgyi rész, a reális ismeretanyag, s a nyelvet, a dolgok ismeretével együtt tanulták a tanulók.

»Tervezet a latin szerzők olvasásához és világosan való értéséhez megtalált könnyű, rövid és kellemes útról, vagyis a három osztályra osztott latin iskoláról« [47] c. értekezésében megokolja a latin nyelv tanításának szükségességét (a latin nyelv *ékes, tiszta* nyelv, s mint a nemzetek *közös tolmácsa*, a reális műveltség szállító eszköze, a tudomány nyelve *szükséges nyelv*), s bemutatja a tanításában követendő legcélszerűbb módszert is.

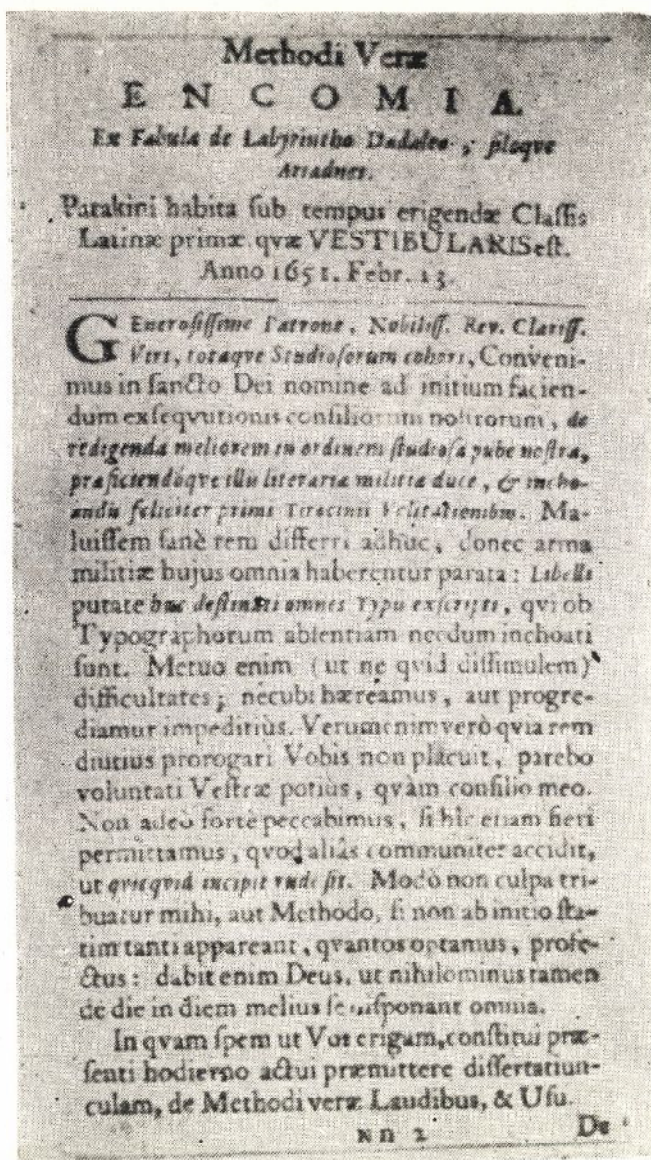
Ebben az értekezésében is vallja, hogy a nyelvi nevelés modern formájában a nyelv nem öncél, s nem a latin szavak tömegét kell átadni a tanításban. A tanulók »ne öregedjenek meg a szavak körül«, hanem hatoljanak bele a dolgok velejébe, az élet dolgának okaiba. Ezt a követelményt még oly hosszú ideig nem tartották szem előtt a magyar iskolákban sem, s dívott tovább a formalizmus. Kovács Antal vallomása szerint még az 1870-es 80-as években is »nagy mennyiségű latin szót« kellett a tanulóknak megtanulniuk, s visszaadni. »vezényletre«. *Resolve: vezényletre a szövegben előforduló »mindenik szónak teljes nationálját kellett adnunk«* [48].

Már Comenius más célt és más módszert kívánt. A helyes, tiszta és szép latinság tanulására 3 fokozatot, 3 osztályt, 3 évi időtartamot jelölt meg. Az első évben a latinság *alapját*, a másodikban a latin nyelv *egész rendszerét*, a harmadik esztendőben a latinság *ékességét* kívánta megtanítani.

A fokozatoknak megfelelően három könyvet szerkesztett Comenius.

I. *Vestibulum*. Benne 1000 leghasználatosabb (alapszókincsbeli) szó rövid mondatokba (sentiola) ágyazva. Ez a tankönyv előkészíti a tanulókat »a nyelv szerkezetének könnyebben való felfogásához« (Fundamentum). Az *anyanyelvet nem iktatja ki*, ennek segítségével történik az oktatás. A vestibuláris szótár rövid, kevés származékszót vesz fel bele. Itt is követi a fokozatosság elvét: első fejezetébe a dolgok, tárgyak neveit (főnevek), a másodikba a dolgok, tárgyak tulajdonságait (melléknevek), a harmadik fejezetbe a dolgok cselekvéseit (igék) veszi fel. A nyelvtan is csak az alapismereteket közvetíti, egyszóval a beszéd-kultúra alapjait rakja le.

II. A *Janua*: A latin nyelv rendszerét egyszerűen és természetesen adja elő (Struktura). A latin nyelvben gyakran használt szavakat emeli ki eredeti jelentésükkel, származékaikkal együtt. A szöveg enciklo-

A vestibuláris osztály megnyitásakor mondott beszéde.

pédiaszerű. A szófűzésre (mondattani szabályokra) vonatkozó ismeret-
anyag is bővül.

III. *Atrium*. Az ékes latinság könyve. A szólások, választékos kife-
jezések, nyelvfordulatok tárháza. A beszéd erőteljes, hatásos fordulatait
is számbaveszi, azaz »a nyelv testéhez a díszet és az erőt adja hozzá«
(Ornamenta).

Mind a három könyv ugyanazt a módszert követi az anyag közlésé-
ben. Ad tárgyi részt (szöveg, a dolgok, a reális ismeretek világa). Ez
megelőzi a szótárt és a nyelvtant, mert »a nyelvek ésszerű tanulásában
előljár a dolgok megértése«. A szótár tolmács, s éppen ezért kísérője
a szövegnek. Végül következik az alaki rész, a nyelvtan, mely »mind-
kettőnek számtartója, azok minden részének megvilágosítója, végre-
hajtója és megpecsételője« [50].

A nyelvi nevelés gyakorlata pataki tankönyveiben

Comenius helyesen állapítja meg, hogy bármely munka végzésében eszközök nélkül semmi sem történik, jó szerszámok nélkül jól semmit sem tehetünk. Jó tankönyvekre van szükségünk, mert »a nyelvek legújabb módszerének titka egészen abban van, hogy bizonyos, *művészi-leg megszerkesztett* könyvek segítségével által... a tanítókat és tanulókat az óhajtott cél felé biztosan (certe), gyorsan (cito), alaposan (solide) és kellemesen (suaviter) vezessük«.

E vezetésben a fokozatosság elvét szem előtt kell tartanunk. Előbb az ész formálandó, hogy amit tanulunk, *megértsük*, elemezzük (bevéssük), azután a *kéz* és a *nyelv*, hogy amit megértettünk, *tollal, írással* és *szájjal (beszéddel)* is ki tudjuk fejezni.

A nyelv és a száj, a beszéd gyakorlására kell a legnagyobb gondot fordítanunk. A továbbiakban éppen azt mutatjuk meg, hogy pataki tankönyvei hogyan tükrözik Comenius szépen elrendezett és átgondolt elméletének tételeit a megfelelő gyakorlatokban. Mivel Comenius több esetben hangsúlyozta, hogy a latin iskolai nyelvi nevelésben, oktatásban sem »vonjuk kétségbe az anyanyelvnek hasznát«, a továbbiakban *különösen tekintettel leszünk pataki tankönyvei magyar nyelvi vonatkozásaira, annál is inkább, mert Comenius tankönyveiben a magyar nyelv iskolai használata is tágult, gyakorló teret kapott*. A magyar nyelvet gyakran iktatja közbe, mint ismertet a latin nyelv tanításában is, vallván azt az elvet, hogy helytelen ismeretlent ismeretlennel tanítani. Éppen ezért pataki tankönyveiben gazdag kincsestárát adja a magyar nyelvi vonatkozásoknak, és éppen ezzel Comenius maga is lökést adott a magyar nyelv iskolai művelésének, a magyar tanítási nyelv ügyének, illetőleg a magyar tanítási nyelvet követelők programjának.

A pataki tanulóknak szánt tankönyvei magyar nyelvi anyagát, magyar értelmezéseit Comenius pataki munkatársai *Tolnai Dali* János, *Szölőssy* János tanárok, *Kaposi Pál*, *Helembai Sámuel* és *Szántai Mihály* publicus praeceptorok készítették. Az egészet átnézte — ahogyan Comenius mondja: *a simítás* munkáját elvégezte — *Szilágyi Benjámín* István.

Hogy Comeniusnak a könyvek magyar nyelvére is gondja volt, maga Comenius számol be róla a Janua szótára végén. Arra buzdítja »magyarítóit«, hogyha észrevesznek valami tévedést, »ne resteljék azt kijavítani«. Comenius lelkiismeretességét is jellemzi, hogy a tankönyvből tanító gyakorlati emberek figyelmét felhívja arra, hogy *bármilyen hibát, tárgyi tévedést, alaki hibát stb.* észrevesznek, javítsák ki, mert *a gyakorlat* »meg tudja látni azt, ami elkerüli az *elmélet* szeméit«.

Comenius a *Vestibulum, in usum Scholae Patakinæ editum* (Patak, 1652.) című tankönyve, a vestibuláris osztály könyve *Előszavában* külön is feladatnak jelöli meg a szükséges magyar szavak helyes alkalmazását »mind a latin szókhoz, mind magukhoz a dolgokhoz«. A magyar tanulók magyar szókinca is bővült e feladat végrehajtásában. Először a szavakat anyanyelvükön olvassák, elemzik. A tanár anyanyelven mutatja meg »a dolgoknak a szavak héjából kifejtett magvát«. Gyakorolják a magyar olvasást is, mert »jó magyar olvasókat is keresünk«. Magya-

rul hangzik el a felhívás a közös munkára: »Jövel, gyermek! Szólok te veled szükséges dolgról...«

A dolgok anyanyelvi elnevezése, a magyar szavak értelmezése tehát megelőzi a latin elnevezést. A szöveg magyar olvasása, magyar nyelven való leírása után következhet csak latin nyelven a dolgoknak és szavaknak párhuzamos ismertetése.

Hogyan történik a nyelvi oktatás ezen a fokon? A szövegből indulnak ki, a dolgok világából, a tényekből stb. Maga a szükség készlet arra — mondja Comenius —, hogy az *alapot* előre bocsássuk, minthogy az okoskodás és a beszéd a dolgokban gyökeredzik [54]. A tanító felolvassa a szöveget, a tanulók utána olvasnak, s utánozzák tanítójuk kifejező olvasását, tiszta, világos kiejtését. A szép és helyes beszédre, a kifejező olvasásra való nevelés egyik fontos mozzanata ez a nyelvi oktatásnak.

A következő mozzanat: ugyanezt a szöveget a tanulók füzetükbe is leírják »a kéz-gyorsaság megszerzése végett«, írástechnikájuk fejlesztése céljából. Következik az oktatás egyik legfontosabb momentuma: a szavak pontos értelmezése. Különösen arra kell ügyelni, hogy a tanulók »jól fogják fel« a szavak értelmét, jelentését. A helyes fogalomalkotásra, a rendszeres gondolkodásra nevelés alapiskolája ez a módszeres lépés. A szavak helyes értelmezése céljából használjuk fel a szemléltetés adta lehetőségeket is. A nyelvi nevelésben is szükséges az érzékszervekre való támaszkodás, a reális megfigyelés, s ezzel fejlesztjük a tanulók figyelmét (»az értelem ajtaját«), megfigyelő képességét is. Ezt az elvet a gyakorlatban különösen gyümölcsöztette *Orbis Pictus* és *Schola Ludus* c. műveiben. A megfigyelést tovább kell fejlesztenünk: tudni kell analizálni, a tények, a dolgok között összehasonlítást és különbségtevést végezni, s mindebből el kell jutnunk az általánosításhoz. Akkor lesz helyes a nyelvi kifejezés, a beszéd s mindenemű nyelvi megnyilatkozásunk, ha a dolgokról, a beszéd tárgyáról, a kifejezendőről *világos elképzelésünk, fogalmunk van*, különben a beszéd csak fecsegés lesz, s a nyelvi megnyilatkozás üres szalmázás.

Nem véletlen tehát, hogy Comenius már a vestibuláris osztályban is egy-egy fogalmat szinonimákkal is igyekszik megvilágítani: A *sánta* (*tzibertes*) sántikál. A szavak jelentése árnyalati különbségeinek, hangulatbeli értékeinek bemutatására is gondja volt: *Servi serviunt* — A szolgák szolgálnak.

Ancillae ancillantur: a szolgáló lányok *rabotálnak* (szolgálóskodnak). A *rabotálnak* és *szolgálóskodnak* kifejezésben a tanulók példát kaptak a szavak nyelvi rétegbeli funkciójára is. A jövevényszó itteni szerepeltetésével még a jelentés-árnyalat mellett a szó különleges hangulatbeli értékét is érzékeltették a magyarítók.

Janua. A teljes nyelvhasználat megszerzésére, »mely a dolgok szükséges kifejezésére elégséges« — volt a feladata a januális osztályban folyó nyelvi nevelésnek. Tankönyv: *Eruditionis Scholasticae Pars. II. Janua Rerum et Linguarum Structuram externam exhibens. In usum Scholae Patakinæ edita.* (Patak, 1652.)

A Vestibulum gyökérszavai után itt már az ugyanazon gyökérből származó szavak értelmezése folyik (keserű, keseríteni, keserűség, kese-

rűen, elkeseríteni, megkeseredett, keseredés, megkeseríteni stb.). A gyökerekből sarjadó latin szónak erdeje a lexikon, a szótár igen fontos része a Janua-nak. A nyelvtan is nagyobb szerepet kap. Miért tanítjuk? Hogy Comenius hasonlatát tovább folytassuk: a nyelvtan »az erdő vágásának, a fák ácsolásának és faragásának műhelye«. Mai terminológiával kifejezve: a szó az építő elem, az építő anyag, s a grammatika szabályai révén alaki módosulásokkal nyelvtani jelleget kap, s így a nyelv a közlés eszközüvé válik. Comenius a Janua Előszavában szemléletesen ezt úgy fejezte ki, hogy a szavakat a »nyelvtan gyárában faragják, szabják mértékre«, hogy »a beszéd épületéhez alkalmasak legyenek«.

A januális szöveg: szabályosan alkotott latin szókból felépített szöveg. Comenius azt az igényt is támasztotta vele szemben, hogy »tetszetős« legyen, azaz azt is érzékeltesse, hogy a nyelv egyúttal művészi anyag is. Az sem véletlen, hogy »folytonos párbeszéddel« kívánja elevenné, tetszetőssé tenni a tankönyv szövegét. A szöveg tartalma, mondanivalója éppen azért enciklopédiaszerű, hogy »az ifjak alkalmat találjanak arra, hogy mindenben jobban előre lássanak, s az élet feladatára magukat jobb segítő eszközökkel szereljék fel«. (Előszó.)

Tankönyveinek magyar szövege

A megfogalmazásban Comenius nyílt, őszinte és szókimondó, különösen a mértékletességről, a szüzességről, az emberi testrészekről szóló ismeretadásban. A magyar szövegben is csak úgy árad a szavak bősége. A »részegek«, a »borosok«, »borivók«, »bortsiszárok«, a »rendkívül ittasok«, »a nagy ihatók« oktalanul dühösködnek, garázdálkodnak, tántorognak, köhögnék, hákognak, böfögnek, turhászkodnak, pöknek, okádnak, poszognak...

Mennyi jellemző szó a testi állapot festésére: *testes, husos, kövér, potrohos, kantsal, tepsifüles, tzipertes (horgas lábú), katsiba (horgadt szárú)*. A színek világának gazdagságát is érzékelteti. Beszél a *tengerszín, avagy üveg színű zöld, párhagyma színű zöld, világos avagy pázsit színű zöld színről*.

A megfelelő tárgyak megfelelő elnevezéseit adja. *Kötölékek: buttyrok, zajdák, málhák, gúnyák, tzulák*.

A népi növénynevek gazdag tárháza ez a tankönyv is: *tyűkhúr, kakuktörjék, ökörgús, avagy eke-akadály, sebfű, salamon petséti, keresztvirág, gyék-fű, rontó fű (Szt Jakab füve), nyúlparéj, istenfája, mátrafű (fűnek anyja), papmonya fű, nyúlárnyék fű, kopottnyak, agármony, Tsaba-ire fű, köröntő fű, barátparéj stb.*

A magyarítók gyakran vesznek, s műszóként használnak a nép szájáról is megfelelő szavakat: »a megavult (*nyállott*) bor kiment szeszű (megerőtlenedett) bor«. Ilyenek az *arsenicum* magyar megfelelőjeként használt *egérmaszlag*, az *aqua natura calida* magyar értelmezője: a *hévvíz*, illetőleg a *fürdő bánya* szavak.

A chorgus (táncmester) osztó neve ma is él a tokajhegyaljai nép száján. Az *osztó-táncot* ma is táncolják, s ma is az *osztó-legény* szerzi párba a táncosokat, a megfelelő kötött dallamra. A népi fonás-szövé

csaknem teljes műszókincsét kijegyezhetjük e könyvből is: *len, kender, megáztat, tiló, tilottat, gerebenel, pozdorja, tsepű, rokka, szösz, guzsaly, fonal, fon, pergő orsó, pergő rokka, tsévő, orsó, matring* (avagy *fonal peretz*), *matola* (áspára), *gombolyító* (vetélő-fa) stb.

A nép szájáról kerültek be a könyvbe a következő szavak is: két-fülű kosárok (*kazupok*), *koborok*, *szironyból* fonott szatyrok. A *kazup* mint családnév és köznévi ma is él Patak környékén, a *szirony* pedig a Bodroghközön. A Hegyköz népének *kopcsil, lehánt* szavát is idézi e tankönyv *kopácsolék* (héj) szava.

Általában nagyon sok néprajzi vonatkozás is található benne: »A menyekző (lakodalom) ... egy nappal azután másodnapi (kárlátó) vendégségek lesznek.« [55].

A nemzet szájáról azóta lehullott sok magyar szóról is hírt kapunk ebben a könyvben: »A zabot rostával (szórólapáttal) *megpallja* (szórja).« — »Az idegen messze földre menendőnek saruk, *szekernyék* illenek.« — »A nőtelen (*rideg*), avagy *hős-legény* megházasodni (*nöszni*) akarván...« — »A *süv* (férjnek öttse, vagy bátya).« — »Vannak *lopók, orvok*...« — »Feddeni: *kárpálni*«, »Ellene *pántolódni*«. »A mérges megtsufolás, a hát-megül-való meggunyolás: *guggolás*...« stb.

Az élő nyelv, a népi nyelv fordulatait, szólásait is felhasználják Comenius magyarítói a szöveg megvilágítására: »A rosszul keresett marhák, rosszul vesznek el ... az ebül gyűllt szerdeknek ebül kell elveszni.«

Matkó (Bányász Csákány: 1668.) egyik mondatát is pontosan tudjuk értelmezni Comenius tankönyve nyelvi adata segítségével: »Nem nézik azt a Nőtelen Pápista Papok — írja Matkó —, hová valók és micsoda nemzetből valók a szolgálók, csak legyenek szépek, Sarkon-forgók, *eltartják affelől Bolha-pohár hordani*.« A *Janua* a Bolha-pohár kifejezést így értelmezi: »*vacSORA után való étel*«.

A pataki *Janua* a magyar logopedia ismeretek nyújtásának kezdetét is jelenti hazánkban. Külön is beszél a selypekről, a *selypségről*: Blaeus: »non recte pronuntiat literas Sibilantes (s, z, c): Selyp – selypség...«

Vértes O. András az »*Opera Didactica Omnia*« (II. 428—429.) lapjait idézi [56] annak bizonyítására, hogy Comenius a mondat-hanglejtést grafikusan ábrázolta. Hadd egészítsük ki ezt az adatközlést azzal, hogy a szóban forgó rész a *pataki Janua* 86—87-ik lapjain is megtalálható. Comenius itt a mondatok fajainak ismertetése kapcsán kitér a mondatok tónusának, hanglejtésének, dallamának bemutatására, s példamondatait úgy szedeti a nyomdásszal, hogy abból a dallam vonal menete is kitéssék:

»Sententia admirativa principium elevat, in fine autem punctum admirationis scriptum accipit:

*Proh
dii immortales!*

Sententia optativa principium elevat, finem deprimit; adscribitur illi idem punctum voti.

Uti
- nam adfuis
ses!

Sententiae interrogativae adscribitur punctum interrogationis (?) pronuntiatur vero sic, ut elevetur tam principium quam finis.

Quis est? Quis
ad me
cat?
vo

Atrium. [Eruditionis Scholasticae Pars III. Rerum et Linguarum Ornamenta exhibens, in usum Scholae Patakinæ... 1652.] Az atriális osztályokban olyan tankönyvet kívánt bevezetni Comenius, amely a retorikai ismeretek mellett stilisztikai és poetikai anyagot is nyújt. Az ékes latinság nyelvtanát, szótárát és szövegét foglalja magában. A nyelvtan (*grammatica elegans*) az ékes beszéd 600 féle változatát adja, a szótár valójában frazeológiai és etimológiai szótár (a pataki kiadásban nincs meg, csak Amsterdamban jelent meg: Comenii: Lexikon Atriale Latino-Latinum. 1658.), a szöveg a dolgok ékes szövege, valójában a januális szövegek bővebb, csiszoltabb, formáltabb változata, s nemcsak a dolgok jobb, teljesebb megismerését célozza, hanem a stílus változatosságát is példázza. Ezen a fokon már kiiktatja a magyar (anya-) nyelvet, latint latinul magyaráz, »nem azért — vallja Comenius — *mintha állhatatosan nem kívánnám azt, amit előbb óhajtottam, hogy a nemzeti nyelvet hasonló szorgalommal kell művelni, hogy ezáltal a maga anyanyelvét ki-ki vezérül bírja a latinra, de azért, mert az a ti nyelvetekben általam fel nem tüntethető, titeket pedig itt még lassúbbnak látlak*«.

Ez a megnyilatkozás nem elmarasztaló kritika, inkább jóakarató buzdítás.

Az atriális osztály nyelvi nevelésének legfőbb feladata »az ékesen szóló (beszélő), az orator« művelése. Összecsodjuk számára »a beszédnek formáit«, gyakoroltatjuk »a nyájasan és ékesen-való szólásnak megszerzésére a szólásnak módját«. Ilyen mód pl. »a szókat változtatjuk tulajdon értelemnek más értelemre-való fordításával«. »Az ékes szólás ereje abban mutatja meg magát leginkább, hogy minden változtatott szó, szólam, mondat által mindig valami új és az elme számára kellemes táplálékot ad és a lélekbe a különféle új, éles ösztönöket mélyíti be.« (Atrium: Előszó.) A beszéd helyes irálya szabályozza azt is, hogy ne legyen a beszéd példája »a hasztalan bőbeszédűség«-nek, a fecsegésnek.

Az ékesszólás gyakorlatának célja megmutatni azt is, hogy »a választékos stíl az egyszerűtől miben különbözik«, s hogyan lehet elérni »a beszéd változtatásának művészetéhez«. (Előszó.) [57].

Pataki tankönyve röviden summázza is a feladatokat és az atriális osztály anyagát: az *Ars oratoria*, a *grammatica elegans* anyagát nyújtja: A *grammatica elegans*: »elegantem loquendi artem«, mely megtanít az

ékesszólás követelményeire. Ilyen követelmény a *perspicuitas*: »*Perspicuitas sermonis: est orationis ad rem intelligendam facilitas.*« — »*Oratio erit perspicua, si bene rebus adaequata, bene ordinata, bene articulata.*« Így a helyes beszédre nevelésben az *elocutio* (az irány, a megfogalmazás) mellett a helyes kimondásra, a *pronuntiatio*ra is gondot kell fordítanunk, sőt legyen gondja a szónoknak »a kimondásban való tselekedetre, kezeinek hányására, maga-viselésére« [58], azaz: *actiora, gestusra*.

A beszéd megszerkesztésének művészetére is meg kell tanítanunk tanulóinkat. I. Az »elől-járó (kezdő) beszédet bocsátvák elől az óráló, az ékesen-szóló«, s ezzel »önnön magát beszínli«. II. Azután »az okot, a dolgot előhozza világosan«. III. Ezt erősíti, támogatja okokkal, s bőven világítja példákkal, az ellenvetéseket megcáfolja, s végül IV. »Bérekesztéssel beszédét elvégzi« [58].

A magyar beszédművelés és beszédpedagógia történetében jelentős Comenius e tankönyve, éppen azért egy más témakörben részletesebben, behatóbban kívánok vele foglalkozni.

Az Orbis Pictus szerepe a nyelvi nevelésben

Comenius e jelentős műve is Patakon készült el 1653-ban, s benne a nyelvi nevelést és oktatást a képekkel való szemléltetés mélyíti el. »Kicsiny könyvecske ez . . . mindazonáltal az egész világnak és az egész nyelvnek rövid summába foglalása, *rakva képekkel*, neveknek előszám-láltatásával és a dolgoknak megíratásával . . .« (Elöl-járó Beszéd.) A grammatikai formalizmus elleni küzdelem jelentős állomása ez a mű. Az 1685-ös lőcsei kiadás (Orbis Sensualium Pictus quadrilinguis) Elöl-járó beszédében olvashatjuk e könyvnek a nyelvi nevelésben követett új és modern célkitűzéseit: kivált azt a követelményt is, hogy a magyar nyelv is teret kapjon az iskolák nevelési, oktatási munkájában: »a Magyar nyelvre való fordítás szolgállyon a' Deák nyelvnek hamarabb és gyönyörűségesebb meg-tanulására«. A »nyelvek tulajdonsága felől való intéseket« is adni kell, de csak annyiban, » . . . amennyiben a Deák nyelvnek folyása eltávozik és különböz a' Magyar nyelvnek folyásátul«. A magyar nyelv iskolai használatának, tanítási nyelvvé fejlődésének ez a comeniusi követelés is lökést adott. Az Orbis Pictus magyar nyelvi része gazdag tárháza a magyar szakszóknak is. Az ács és az *asztalos mesterség* műszavai Comenius e könyvében még arról tanúskodnak, hogy e mesterségek nyelvét nem árasztotta el annyira az idegen szavak áradata, mint a későbbi idők folyamán.

Ács mesterség: *fejsze, meg-nyes, ék, az ács meg-faragja (bárdollya) a színlő-bárdal a fát, azután fölemeli a meg-faragott fát a tekerő emelővel az ácsoló (faragó) tőkékre (székekre), rászegzi vaskapoccsal, kötővassal, egyenesen meg-méri sinórral (csapómadzaggal). — Az asztalos meggyalullya a deszkákat gyaluval, a faragó (gyaluló) széken meg-siméttya simító-gyaluval (mit dem Schlichthobel), megfúrja a fúróval, meg-faragja a faragó-késsel (mit dem Schnitzer!).*

E magyar szakmai szókészlet magyarságával állítsuk szembe azt az

állapotot, amikor a német szakszók használata már kiszorította pl. éppen az asztalos mesterség csoportnyelvéből a jó magyar szakszókat: »Az asztalos *streikmódlí*-val húzza meg a vonalat. *Klop-szaggal*, *apszecs-zaggal*..., *slicc-szaggal* fűrészsel. *Sliikk-gyaluval*, *holkergyaluval* bánik..., a lyukat *lokbeidlivel* vési . . .« stb. [59].

A magyar tudomány terminológiai nehézségein is próbált könnyíteni Comeniusék vállalkozása. Apáczai programjának (»a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szükölködő nemzetemen tölem kitelhetőképpen segítenék és oly könyvet adnék a magyar ifjúság kezébe, melyben az anyanyelven többnyire minden szép és hasznos tudományt olvashat«) [60] szellemében a comeniusi könyvek magyar szakszói, értelmezései is elősegítették a magyar nyelvű tudomány erőre kapását. A magyar tudományos műnyelv csíráit Apáczai és Comenius magyarítói egymástól függetlenül melengették, de feltehető, hogy egy-egy műszót (ami leginkább tükörszó) már nem egymástól függetlenül iktatnak be szövegükbe.

A latin *musculus* (muskel) tükörszavaként Apáczai az *egerecske* műszót használja (»Az inakba és inon való husokba *egeretské*« Encyklopaedia: 160.). Ugyanczt a műszót használják Comenius magyarítói az *Orbis Pictus*-ban is: »*egereknek*(*musculos*), *árva husoknak* — a tagoknak mozdításokra«. A *nervus*, *nervi* Comenius magyarázóinál: *ín*, *ínak*.

[E műszó (*musculus*) különben még oly hosszú ideig nem kapja meg a mai magyar formáját (izom). A *Tudományos Gyűjteményben* (1829. VII. 113., 1835. VIII. 76.) megtaláljuk a magyarítási kísérleteket: *musculi*: szálas húsok: »a szálas húsok (*musculi*) rendszere«, — *musculus*: inashús (Kováts Mihály). Később *Bugát Pál Kováts Mihály* szavait rostálva, ő az izom elnevezést tartja helyesnek. (Ki az izmos ember? Kinek igen kifejlődött *izmai vannak*. Mi *izog* az emberben? A *musculus*. Így az *izomnak* a *musculus* kitételére helyes választását bizonyítjuk.)]

Comeniusnak az az elve, hogy a nyelvek tanulásának párhuzamosan kell haladnia a tárgyi ismeretekkel, e tankönyve gyakorlatában különösen érvényesült. A tárgyakat térbeli szemléltető eszközök mellett képekkel, rajzokkal is szemlélteti. Ezek a rajzok, képek a dolgokat, a tárgyakat fejlődésük különböző szakaszában mutatják be. A valóság hű ábrázolása mellett (kora ismeretanyagának színvonalán) a *lényeg*et emelik ki, pl. egy-egy mesterség, foglalkozás, munkafolyamat legjellemzőbb tárgyait, munkamenetét, termékeit. Így a tanulóba a tárgyakhoz kapcsolódó szavak jelentéstartalma egyértelműbben és szilárdabban vésődött be, s megrövidült a gyermek fogalom alkotási képességének kifejlesztésére vezető út is.

Az alsó fokú nyelvi nevelés szempontjából különösen értékes rész az *Orbis Pictus*-ban a *képes ábécé*. A betűk mellett áll annak az állatnak a képe, melynek hangjához köti Comenius a hangot jelölő írásjegyet:

Cornix cornicatur	— A varjú károg: á — á : a, A
Agnus balat	— A bárány béget: bé — bé : b, B

stb. Comenius ezzel az írásjegyeket, a betűket, mint ismeretlen dolgokat már ismert képekhez, illetőleg hangokhoz köti, s így megkönnyíti a tanulást. Elítéli a lélekölő szillabikálást, a betűző módszert az írás-olvasás tanításában, a *hangoztatási* eljárást propagálja, tehát nem az írásjegyből, a betűből, hanem a *hangból* indul ki.

Általában azt tapasztaljuk, hogy Comenius az Orbis Pictusban a nyelvi nevelést a sokoldalúságra való nevelés igényének megfelelően nem öncélú feladatnak tekinti, hanem a tudomány, a művészet, a technika, a mesterség stb. világára vonatkozó minél több ismeretanyagot kíván közvetíteni. A hatalmas mennyiségű szóanyaggal együtt rengeteg tárgyi, reális ismeret halmozódik fel ebben a képeskönyvben.

A korabeli magyar műnyelvnek és szaknyelvnek is (terminológia) kincses bányája az Orbis Pictus. Az egyén szempontjából sem lényegtelen ez a gazdagság. Babits helyesen állapítja meg, hogy akinek több szava van, több ismerete is van, mert minden új szó valóban új hódítás a világból, hiszen a tanuló ismerete szavakban is növekedik, s megtanulja a képek, a szemléltetés útján szavakba is önteni érzékléseit. A dolgok, az ismeretek közötti összefüggés is könnyebben megvilágosodik benne, s ezt az összefüggést az igen gazdag, az árnyalatokban is fejlett szókincs segítségével nyelvileg is ki tudja fejezni. Minden új kép és a vele társult új szó valóban hódítás volt a világból, a tudomány, a technika, a műveltség stb. egyre szélesedő mezejéből. A tanuló anyanyelve is gyakorló teret kapott ebben a könyvben (van belőle négy-nyelvű kiadás is!). A magyar szótári szókészlet igen sok alap- és peremszó-kincsbeli elemével, a csoportnyelvi szavak tömegével *bővítette* a tanuló magyar nyelvi szókincsét ez a képes tankönyv is.

Már csak azért is nagy jelentősége volt ennek a munkának a nyelv gyakorlati irányú művelését és fejlesztését illetően.

Schola Ludus

Pataki éveinek értékes gyümölcse a *Schola Ludus* is. A szellem restségének lerázására, s élénkségének felkeltésére alkalmazta színre és adatta elő Patakon a Januát.

Comenius a *Schola Ludus* előszavában azt is elmondja, hogy a játékok után az ifjúság mozgékonyabb lett, a beszédük fegyelmezettebb, csiszoltabb.

Mi most e művének a *nyelvi nevelés szempontjából is kiemelendő* vonatkozásait vesszük elő. Comenius e művével valójában azt a célt szolgálta, hogy az iskolai oktatást könnyebbé, színesebbé, élvezetesebbé tegye, és az ismeret anyagot (a természet világról szóló tudnivalókat, a találmányokról, a kísérletekről, a mesterségekről stb.) »életesen«, szemléltetve közvetítse a dialógusok elevenebb megfogalmazású formájában is. A tanítás, a nyelvi nevelés új útja ez: gyönyörködtető út, mely ezúttal a szemléltetés és az öntevékenység elvén alapul. Az élőszó, a dialógus, az actio, a gesztus használata, egyszóval a játék eleven formáló hatása különösen gyümölcsöző a helyes, kifejező beszédre nevelésben. Comenius elő is írja, hogy a szereplő diák »taglejtését illően

SCHOLA LVDVS
ENCYCLOPÆ.
DIA VIVA.
JANVÆ LINGVA
RUM praxi Comica.

Res omnes Nomenclaturâ vestitas, & vestiendas
Sensibus ad vivum præsentandi, artificium
exhibens amœnum.

PATAKINI,
Typo GELSS. PRINC. expressis Georgina
RABINI. Anno, 1656

A Schola Ludus első kiadásának címlapja.
Sárospatak 1656.

végezze, arcát, kezét, egész testét a körülmények szerint hajlitsa és változtassa« [61]. A »szavak legjobban való kimondását« is előfeltételként jelölte meg Comenius annál a tanulónál, akit szerepre kijelölhettek.

Milyen legyen a jól szereplő diák beszéde? A kiejtése legyen »tisza és tagolt, s teljesen a művészet ama törvényei szerint, amelyeket a januális nyelvtan a szók, szólások, mondatok s az egész beszéd helyes kiejtéséről ír elő«. A helyes hangsúlyozási, tónusbeli, hanglejtésbeli kérdésekre is kitér Comenius, s különösen jelentős a magyar nyelv

szempontjából is az a követelménye, hogy a latin beszédben kerüljék ugyan a hungarizmust, de ugyanakkor azt is előírja, hogy ha »nincs kép vagy dolog« szemléltetésre, akkor legyen szemléltető eszköz a magyar nyelv, s nevezzék meg a dolgokat anyanyelven, magyar nyelven is. A latin és a magyar nyelv hangsúlyviszonya különbségeit is figyelmükbe ajánlja a szereplőknek, s ezzel a magyar nyelv egy-egy jellemző sajátosságát is kiemelte.

E műve gazdag anyagából most csak azokat emeljük ki, amelyekben Comenius példát adott a helyes gondolkodásra, a világos, szabatos nyelvi kifejezésre való nevelés gyakorlati munkájának. Műve IV. részében van szó az iskoláról, az iskolai nyelvi oktatásról (»Lusimus in conspectu vestro scholam ostendimusque vivis exemplis... De schola loquamur... et pro schola agamus«).

Mire tanít, nevel az iskola, s benne a nyelvi oktatás?

Felelet: *Recte sapere, omnia recte agere, de omnibus recte loqui.*

A célt fokozatosan érjük el, s mindent példák, szabályok segítségével világítunk meg (per exempla, praecepta) s mindent gyorsan, alaposan és kellemesen kívánunk megtanítani (omnia cito, certo et iucunde).

Az alapfokú oktatásra éppen úgy érvényes ez az elv, mint a felsőbb fokúra.

A 3. felvonás 2. jelenete pl. az alapfokon folyó írás- és olvasás-tanítás módszerét mutatja meg. Itt tanítják meg a gyermekeket »ad litteras noscendum, pingendum, recte pronuntiandum«. Egy tábla áll a gyerekek előtt, festve rá az élő alfabétum. Az állatok képét, látják a tanulók, utánozzák az állatok hangját, hangoztatják a hangokat, s az állatok mellé irt írásjelekből, betűkből azt is megtanulják, hogy milyen írásjegy szolgál a hang lejegyzésére. Ezután ezeket a jegyeket tanulják meg leírni. Így az írás-olvasás tanítása együtt folyik. Az írva-olvasás módszere tehát már Comeniusnál jelentkezik. Comenius a hangoztató és írva-olvasató (v. olvasató és írató) módszert összekapcsolja, s ezzel új utat mutatott meg a nyelvi oktatásnak is. Követői korán akadtak. Mi is azt valljuk, hogy pl. Szőnyi Nagy István Comenius módszerét követte *Magyar Oskolájában* (1695.).

A januális osztályban folyó nyelvi oktatást bemutató jelenetből emelünk ki most egy igen értékes részt. Ebben betekintést nyerünk az iskola gyakorlatába. Comenius ui. példát ad a mondat elemzésére is. A mondatot elemezteti szerkezete szerint, de folyik a mondaton belüli elemzés is. A szerkezeti és tartalmi elemzést azzal teszi teljessé, hogy a szintaktikai viszonyokat még térbeli elhelyezésekben is szemléltetni próbálja.

Mondatelemzésének menete:

I. Szerkezeti, alaki és tartalmi osztályozás:

A) Quotuplex est sententia? *Triplex.*

a) *Simplex* (Daniel fuit propheta).

b) *Composita* (Daniel fuit propheta, Petrus fuit apostolus).

c) *Contracta* (Dicunt futuram esse pacem).

Schola bona omnia docet exemplis. Ezt a mondatot alakítják, formálják: I. *dilatando*, II. *contrahendo*, III. *variando*.

I. *Dilatando*: *Quot modis dilatari potest sententia?* - kérdi a praeceptor.

Felelet: *Tribus: primum secundum singula verba, deinde secundum phrases, tandem ut sententia est.*

Nézzük az első módot: *secundum singula verba*: »*Illustris haec nostra schola, verae humanitatis officina vera, quaecunque disci opus habent ad usum vitae docet et perdocet dedocetque, non rigidis praeceptis, sed amoenis perpetuisque exemplis.*«

Ez a mód igen alkalmas a tanulók szókincsének bővítésére és az árnyalati kifejezésekre törekvésük előmozdítására.

Figyelemre méltó nyelvi gyakorlat: a szórend változtatás gyakorlata:

Schola nostra omnia exemplis docet.

Schola nostra exemplis docet omnia.

Schola nostra exemplis omnia docet.

Omnia exemplis docet nostra schola.

Omnia docet exemplis schola nostra.

Exemplis omnia docet schola nostra.

A szórend mondattani kifejező erejét, a beszélő, az író szándéka szerinti formálását is helyes tudatosítanunk az elemzésben.

Comenius ezzel a szórend stílusértékére is felhívta a tanulók figyelmét. Ezen a fokon a nyelvi elemzés mind több stílusbeli vonatkozást is felvet. A közlő mondat kérdő formában való megjelenítéstől kezdve egészen a magasabb fokú mondatformákig (stilisztikai, retorikai fogások, eszközök, tropusok, metaphorák, metonymiák, allegoriák, exclamatiók, apostrophok stb. alkalmazása), illetőleg a mondatok ritmikai felépítéséig terjed e művelet.

O felix schola (retorikai megoldás: *exclamatio*) *ubi per clara exempla docentur omnia.* Van a mondatnak numeritása, ritmikája is. A mondat variáció szélsőséges változata, amiben a mondat ritmust is kap. illetőleg poetai eszközökkel is (rím) formált lesz:

Quae docet exemplis schola

est in motu tamquam mola.

Nem öncélú, formalista elemzés, illetőleg gyakorlat ez, hanem annak a célnak szolgálata, hogy a tanuló minél bővebb, minél változatosabb, minél kifejezőbb nyelvi formák birtokába jusson.

Comenius elmélete és gyakorlata helyes irányú együttműködésnek beszélő példái voltak a kiemelt elemzési formák is.

*

A felvetett problémát nem zártuk le ezzel a dolgozatunkkal. Tovább kívánjuk kutatni, elemezni Comeniusnak a nyelvről és a nyelvi nevelésről vallott nézeteit, s különösen tágitani szeretnénk e kérdést a magyar visszhang irányában, s a Comeniestől kapott indítások alapos megvizsgálását is feladatunknak tekintjük. Vizsgálni kívánjuk továbbá, hogy Comenius nyelvkönyvei a későbbi kiadásokban hogyan egyszerűsödtek, vulgarizálódtak, s ezzel hogyan maradtak el a fejlődéstől.

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] Vö. Kvacšala: Die Sprachmethode des Comenius. *Paedagogium* (Leipzig) 1888. jún.—júl. sz. — E. Licse: Die neuste Sprachen Methode des J. A. Comenius. Leipzig: 1904. — Az újabb irodalomból: Dr. Dagmar Votrubová: Jednota Myšlení a Reči-Vuděim principem Komenského nazoru na jazyk a jeho funkci. Vö. *Česky Jazyk*. 1955. 6. sz. 169—188. (itt e kérdésre vonatkozó fontosabb cseh irodalom), — továbbá: Novák—Hendrich: J. A. Komensky. Praha, 1932.
- [2] Vö. Néptanítók Lapja, 1882. 183., Sp. Főisk. Évkönyve, 1931. II. 81—119., Kenyeres: Előszó Comenius Anyaiskola c. művéhez. Bp. 1929., Ujvári: Az írás és olvasás tanítása kibontó módszerrel. Bp. 1947. — Nevelésügyi Szemle, 1940. 100., Bakos: A szép magyar beszéd. Egri Ped. Főisk. Évkönyve. III. k. 1957.
- [3] Vö. Bakos: A magyar Komensky-irodalom. Bp. 1952. 63., 69. l. Bakos: A magyar Comenius-irodalom. II. 1957. — Elet, 1892. 189., Nyelvtud. Közl. 1951. 290.
- [4] Vö. Op. Did. Omn. II. 1—292.
- [5] Vö. Vértés cikkét. Nyelvtud. Közl. 1951. 290—291.
- [6] Vö. Comenius: Op. Did. Omn. 2. r. 313.
- [7] Vö. Analitikus Didaktika, Pangersia, Pampaedia c. műveiben található nézeteket.
- [8] Gulyás József ford. Vö. Magy. Paed. 1930. 1—6. sz.
- [9] Comenius: A latin írók olvasásához... vezető Út. Sp. Főisk. Évk. 1931. II. 93. (Gulyás ford.)
- [10] Vö. »Veluti commercii inter gentes vinculum communisque Mercurius seu interpres« (De reperta via).
- [11] Comenius: Magna Didactica (Nagy Oktatástan). Ford. Geréb György. Bp. 1953. (XIX. fejezet VI. 281. l.) A továbbiakban a Nagy Oktatástan rövidítéssel ezt a kiadást idézzük.
- [12] Uo. 258. l.
- [13] Uo. 233—234. l.
- [14] De utilitate accuratae rerum nomenclaturae... Vö. Gulyás ford. Sárospataki Ref. Lapok. 1932. 139., 150—151., 159—160., 167—168., 171.
- [15] Vö. Comenius Scholarum Reformator Pansophicus. Praha. 1956. 10.
- [16] Vö. magyarul: Dezső Lajos: Nemzeti Nőnevelés. 1881. 45.
- [17] Nagy Oktatástan. XXII. fej.
- [18] Uo. 259. l.
- [19] Vö. J. G. Altmann: Oratio de humanitatum et eloquentiae studio recte instituendo. Bernae, MDCCXXXIV. Vö. még Comenius: Pro latinitate Januae Linguarum suae... (Op. Did. Omn. IV.)
- [20] Vö. Fontolgatás Latiumnak a Tiberistől a Bodroghoz való átviteléről. Gulyás: Néhány Comenius-fordítás. Sp., 1932.
- [21] Búcsúbeszéde. Nemz. Nőnevelés. 1881. 51.
- [22] Vö. De cultura ingeniorum. Pataki beköszöntő beszéd.
- [23] Vö. Kis beszéd az ékes latinság tanulásáról. Gulyás J. ford. Prot. Tanügyi Szemle. 1931. 11—19.
- [24] Uo.
- [25] Vö. Prodromus: 12—14. év Vaszkó: Komensky világnézete. 92—93.
- [26] Vö. Irodört. Közl. 1953. 236. és Makkai: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.
- [27] Gentis Felicitas. Magyarul Orbán Gábor. Magyar Figyelő, 1935. és különnyomat: Bratislava—Pozsony. 1936. 1—20.
- [28] Vö. Vaszkó i. m. 54. Vö. még: Kšaft... Praha. 1930. 2. kiad. 1939.
- [29] Gentis Felicitas. Magyarul Orbán. Magyar Figyelő. 1935. és külön is.
- [30] Nagy Martonfalvi György: Szent Históriaja... Debreczenben 1681. (Kiadta: Szilágyi Márton.)
- [31] Vö. Nyr. 1957. 146.
- [32] Vö. Nebe: Vives, Alsted und Comenius. — Nevelésügyi Szemle 1940. 97.
- [33] Vö. Tolnai Dali: Dáneus Ráca-i... Sáros-patakon, 1654.
- [34] De cultura ingeniorum. Magyarul Gulyás. Magy. Paed. 1930. év különnyomat.
- [35] Vö. Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 38. sz. Eger, 1956. különnyomat a Főisk. Évk. II. k.-ból.

- [36] Nagy Oktatástan. XXIX. 3.
 [37] Uo. XXIX. 12. 4.
 [38] Uo. XVII. (248.)
 [39] Uo.
 [40] Vö. még Ventilabrum Sapientiae. Op. Did. Omnia IV. 41—64.
 [41] Vö. Komensky: Informatorium... Uvod a poznamky napsal Dr. Josef Hendrich. V Praze, 1947.
 [42] Vö. Nagy Oktatástan XXVIII.
 [43] Comenius Anyaiskola. Bp. 1929. 34—36., Bakos: A szép magyar beszéd I. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 58. sz. 6.
 [44] Nagy Oktatástan XXIX. f.
 [45] Vö. Bessenyei: Magyarság, 1778. Vö. még a megnyilatkozásokat: Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 38. sz.
 [46] Nagy Oktatástan XXX.
 [47] Vö. magyarul Gulyás. Sp. Főisk. Évk. II. k. 1931. 91—
 [48] Magy. Paed. Szemle. IX. k. 180.
 [49] Vö. Sp. Főisk. Évk. II. 96. 1931.
 [50] Uo. 100.
 [51] Vö. Op. Did. Omn. III. 114.
 [52] Vö. még a vestibuláris osztály felállításakor tartott beszédét: Az igaz módszer dicsérete. Magyarul: Gulyás J. Prot. Tanügyi Szemle. 1932. 196—, A Vestibulum előszavát magyarul: Gulyás: Múltunkból. Sp. 1933. 17—33., ill. Sp. R. Lapok, 1932., 222., 230., 234., 249—250.
 [53] Vö. Vestibulum... Leutschoviae, 1702. 54. l.
 [54] Nagy Oktatástan, XXX. f.
 [55] Vö. a debreceni kiadást is: 1729. (Janua Linguae Latinae Reserata Aurea: in Hungaricam Linguam translata per St. B. Szilágyi.)
 [56] Vö. Antik Tanulmányok. 1954. I. k. 1—3. f. 141—142.
 [57] Vö. Gulyás József: Az Atrium előszava. Múltunkból c. füzet, Sp. 1933. 8—12.
 [58] Ezekre a kérdésekre a Januában is kitér, s az oratoria alapismereteit itt is megadja.
 [59] Vö. M. Nyr. 42: 27., Bakos: A magyar szókincs. Bp. 1955. 30.
 [60] Vö. Előszó a Magyar Encyklopaediához.
 [61] Schola Ludus előszava... Schola Ludus seu Encyklopaedia viva, Patak, 1656. — Magyarul: Gulyás: Bizonyosságok c. füzet, Spatak, 1936.
 [62] Vö. Néptanítók Lapja, 1882. 183—184.

Dr. BAKOS JÓZSEF:

Comenius und die sprachliche Erziehung.

Verfasser schreibt im ersten Teil seines Aufsatzes über Comenius' Sprachbetrachtung und über deren Folgen für seine Pädagogik. Er behandelt hauptsächlich Comenius' Ansichten über die gesellschaftliche Funktion der Sprache, über die Zusammenhänge zwischen Sprache und Denken. Im Weiteren werden die Gedanken Comenius' über die sprachliche Erziehung aufgeführt im Zeichen der Einheit von Gedanke, Sprache und Tat. Verfasser untersucht, wie Comenius die Wichtigkeit und die Funktion der Muttersprache hervorhebt. — Eingehender behandelt Vf. dann die Praxis von Comenius' sprachlicher Erziehung, wie sie sich in den in Sárospatak verfassten Lehrbüchern des grossen Pädagogen spiegelt, in vollkommener Übereinstimmung mit seinen wohlgedachten theoretischen Ansichten. Vf. hebt besonders die ungarischen sprachlichen Beziehungen dieser Lehrbücher hervor und weist nach, dass die ungarische Sprache im Schulunterricht auch durch diese Bücher immer mehr Boden gewann. In einem besonderen Kapitel behandelt Vf. die Rolle, die der Orbis Pictus und der Schola Ludus in der sprachlichen Erziehung gespielt haben. Verfasser schliesst das von ihm behandelte Problem nicht ab und ist gewillt, nächstens auch den von Comenius ausgehenden vielfachen Anregungen sorgfältig nachzugehen.